

ROBERT DÁN: MATTHIAS VEHE-GLIRIUS

Life and work of a radical antitrinitarian with his collected writings

Budapest – Leiden 1982. Akadémiai K. – E. J. Brill. 403 l. (Studia Humanitatis 4.)

E sorok írója nem léphet fel olyan igénnyel, hogy az antitrinitárius (unitárius) kutatások igazi szakértője. Hosszú évtizedek múltán azonban annyit el kell mondania, hogy az elsők egyike volt, aki 1954-ben megkezdte az akkoriban vulgárisan kezelt „unitárius kérdés” kritikáját. Egy Debrecenben tartott szűkebb körű, az Unitárius Egyház által december 4–5-én rendezett tudományos tanácskozáson részletesen cáfolta azt a feltevést, hogy az antitrinitárius mozgalom „népi és forradalmi” ideológia lett volna. Pimát Antal kandidátusi vitáján, egyik opponensként, már kifejtette, hogy ez a sokrétű teológiai irányzat a felvilágosodás biblia- és valláskritikáját készítette elő, de társadalmi vonatkozásban nem volt „haladóbb” vagy éppen „forradalmbb”, mint pl. a református confessio, amellyel a leghevesebb küzdelemben állt. Mindez Pimát Antal kitűnő könyve (*Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570ten Jahren*, Budapest 1961) után teljességgel világossá vált, s a fentebb említett okfejtés ma már csak történelmi érdekel bír.

A magyar irodalomtudomány néhány szakértője (Pimát Antal, Dán Róbert, Varjas Béla, Keserű Bálint, Balázs Mihály és mások) a nemzetközi (angol, német, olasz, lengyel) szakirodalom teljes ismeretében részletesen feltárta a magyar szellemi élet e különleges jelenségét, amely egyébként értékes irodalmat, vallásos költészetet, vitadrámát, magyar nyelvű bibliamagyarázatokat, *judaizáns* változatában is (Péchi Simon tollából) magasrendű poézist hozott létre.

Nincs itt helye annak, hogy ezeket az irodalmi értékeket összefoglaljuk vagy méltassuk; legtöbbjük mintaszerű akadémiai kiadványokban olvasható (RMKT, XVII. századi sorozat). Rá kell térnünk Dán Róbert könyvének bemutatására, amely rendkívül kiterjedt és igen eredményes kutatás alapján az antitrinitárius mozgalom nemzetközi és magyar vonatkozásban egyaránt kie-

melkedő jelentőségű alakját, Matthias Vehe-Glirius életművét mutatja be, összegyűjtve a reá vonatkozó, szétszórt adatokat. A kiadvány nagy értéke az is, hogy közzéteszi szerzőnk összes feltehető műveit is. (233–398. l.)

Vehe-Glirius személyét már évszázadok óta ismeri a tudományos kutatás, de számos bizonytalan adat közölték róla, hiszen sokat emlegetett szerzőnk sűrűn szerepelt alnév alatt, amidőn folyton radikálisabbá váló iratait közzétette. Először a nagy német író, G. E. Lessing azonosította (1774) a Heidelbergben működő Matthias Vehét a később Erdélyben és Lengyelországban felbukkanó Matthias Gliriuszal. (*Glüs, -iris* a *pele* latin elnevezése, ebből alkotta meg szerzőnk latin és német nevét.) Használta még a Nathaniel Elia és a Theochosius Schimbergius neveket is. Azt is tudták már a XVII. század elején (65. l.), hogy volt egy *Mattan-Jah* (*Mattanjah*) című nevezetes műve, de ezt századokon keresztül hiába keresték. A jelen monográfia szerzőjének kiemelkedő tudományos érdeme, hogy ezt a művet – nyomtatásban – megtalálta az utrechti egyetemi könyvtár egyik gyűjtőkötetében (T. oct. 117), mégpedig német nyelven, tehát Glirius eredeti fogalmazásában (66. l.). Érdemes megjegyezni, hogy a könyv egy kölni gyűjtő hagyatékából került Utrechtbe, így valószínű, hogy e német városban jelent meg 1578-ban. A dátum a könyv utolsó sorában található. (Egyik példánya ma is megvan Kölnben.) A *Mattanjah* cím egyébként „Isten ajándékát” jelent. Dán Róbert az utrechti példány leírásában megjegyzi, „... hogy a név után egy egykorú kéztől származó kibetűzhetetlen bejegyzés áll”. (67. l.) Legyen szabad közölnöm saját olvasatomat: *nugae nugarum*. Ez pedig azt jelenti: „haszontalanságok haszontalansága”, tehát egy teológiai ellenfél (katolikus vagy református) tömör kritikája. (Lásd a 291. lapot) A hercegek székvárosában az előbbi valószínű.

Dán Róbert művének első része az életpálya feldolgozása, a második – mint mondtuk – Vehe-Glirius műveit tartalmazza. Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy ismertetésünk főleg a magyar vonatkozásban fontos mozzanatokra kíván rámutatni, noha Vehe ideológiájának fejlődését sem mellőzheti. Radikális antitrinitáriusunk az 1540-es években született Ballenbergben, apja molnár volt, ő azonban komoly tanulmányokat végzett az ekkorra már kálvinistává lett heidelbergi egyetemen. A vezető professzor az 1560-as években Caspar Olevianus volt (a *Heidelbergi Káté* egyik szerzője), héber nyelvet Glirius a nagy hírű Immanuel Tremellius-tól tanult. Ekkoriban működött a város egyik lelkészeként a hamarosan „eretnekké” lett Adam Neuser, református szuperintendensként pedig Johannes Sylvanus, akit III. Frigyes 1563-ban hívott meg Pfalzba. Igen érdekes azoknak a heidelbergi mozgalmaknak a rajza, amelyek során Neuser, Vehe, sőt maga Sylvanus is szembekerült a református dogmatikával s az antitrinitárius eszmékhez csatlakozott, részletező rajzuk azonban szétfeszítené egy ismertetés kereteit. Annyit mégis meg kell említenünk, hogy kemény harc folyt Pfalzban a *disciplináriusok* (egyházi párt) és *antidisciplináriusok* (fejedelmi párt) között, ami egyébként a genfi alkotmány (az *Ordonnances*) alkalmazásának lehetősége körül forgott. Az antitrinitáriussá lett teológusok értelemszerűen a világi párt mellé álltak. A másik rendkívül nevezetes mozzanat az volt, hogy 1570 nyarán érintkezésbe léptek Bekes Gáspárral, János Zsigmondnak a speyeri birodalmi gyűlésre küldött követével, és tőle erdélyi antitrinitárius könyveket kaptak (24. skk. passim), sőt elő akarták készíteni Erdélybe történő kivándorlásukat is. Az említett könyvek között bizonyára első helyen szerepelt a *De falsa et vera unius Dei ... cognitione libri duo* (RMNyt 254, 1568). Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez a Dávid Ferenc és G. Biandrata által szerkesztett mű roppant hatást gyakorolt Európaszerte, kár viszont, hogy a nemzetközi kutatás máig sem ismeri pontosan Dávid F. *Rövid magyarizátát* (RMNyt 232, 1567), amint azt még Delio Cantimori nagyszerű könyvével (*Eretici italiani* ...) kapcsolatban magamnak is tapasztalnom kellett. A heidelbergi antitrinitárius csoport teljes kudarcot vallott: Neuser kivándorolni kényszerült, Vehe börtönbe jutott, Sylvanust 1572 decemberében lefejezték (Újabb Servet-ügy!). Glirius egyébként ebben az évben kiszabadult dilsbergi fogságából, miután igazoló iratot adott

magáról és megígérte, hogy Pfalzt elhagyja (235–337. l.).

Bizonyos ideig tartó wittenbergi stúdiumok után Vehe (1573) Kölnbe vonult s itt elmélyedt héber tanulmányokat folytatott, sőt Kölnben és környékén zsidó környezetben is élt (40–41. l.). Itt ismerte meg igazán a rabbinikus irodalmat, főként David Kimhi (1160?–1235?) iratait, s fordításokat készített héber nyelvből németre és latinra. Ugyanilyen vagy még jelentősebb hatást gyakorolt rá Joseph Albo (1365–1444), a nagy középkori zsidó polemikus, aki az 14. század hitvitán a zsidó álláspontot védte. Vallásfilozófiai nézeteit *Ikkarim* c. művében foglalta össze. Dán Róbert részletesen rámutat Vehe főművében, a *Mattanjah*-ban előforduló Kimhi- és Albo-kölcsönzésekre, a magyar olvasót azonban itt jelen könyvünk szerzőjének *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Bp. 1973) c. monográfiájához utalhatjuk. Egyébként Albo döntő hatását maga Vehe-Glirius elismeri a *Mattanjah* előszavában, ahol az *Ikkarim*ot a zsidó tanítás „kiemelkedő foglalatának” nevezi. (60. l.)

A következő három fejezetben (III–V.) a *Mattanjah* részletes elemzését kapjuk (65–126). Ezt a három részt igyeckszünk röviden összefoglalni, hogy olvasóink számára világos legyen Glirius különlegesen újszerű és radikális ideológiája. (Itt utalunk szerzőnk *Vehe-Glirius és Dávid Ferenc* c. tanulmányára, *Reneszánsz-Füzetek* 43. sz. Bp. 1980). Az érintett fejezetek címe: *The programme and the sources of the Mattanjah, The Biblia conception of the Mattanjah, The Christology of the Mattanjah*. Itt kell megjegyeznünk, hogy az egyes fejezetek megállapításai ismétlődnek, az elemzés olykor terjedelmesnek látszik: ez azonban többnyire elkerülhetetlen, mert Dán Róbert külföldi publikum számára ír, és fel kell vennie a magyar olvasótól máshonnan ismert részleteket is.

A *Mattanjah* vezető gondolata az, hogy a Biblia két része nem lehet egyenértékű: az ún. Újszövetség nem volt isteni kijelentés, nem lehetett Isten és az ember között megkötött „új szövetség”. Glirius szerint a *Tóra* (a pentateuchus) az egyedüli és igazi kijelentés; a próféták és más ószövetségi iratok csak anyagban érvényesek, amennyiben nem mondanak ellent Mózesnek. (Mindebben az *Ikkarim*ra hivatkozik, 71. l.) Ez a két csoport azonban ihletett és törvényerejű. Az evangéliumokról sehol sem olvassuk, hogy ihletettek, még kevésbé az apostoli iratokról. Az „új

szövetség” csak akkor jön majd el, ha – Jeremiás XXXI, 30–33. szerint – „Isten az ember szívébe beírja a törvényt”. (72. l.) Bibliamagyarázatához Glirius felhasználja a rabbinikus exegesis minden fogását: a *betű szerintit*, az *irodalmit* és a *kabbalisztikust*. (Ez lényegében a dantei *litteralis, allegorikus, moralis, anagogikus* magyarázat. Vehe módszerei között is négy van, mert a kabbalisztikus kétfajta.) Nincs kizárva, hogy Dantét középkori forrásain keresztül a héber exegesis is befolyásolta.

Az Újszövetség tehát nem mértékadó szent irat, csak kortársi *literatúra* Krisztusról. Maga Krisztus mondja: „Ne gondoljátok, hogy a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére jöttem. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább hogy betöltssem . . .” (Máté 5 : 17). Ez a Mattanjah bevezető idézete, *mottója*. (291. l.)

Vehe-Glirius tehát csak a zsidó törvényt ismeri el érvényesnek, rendkívüli eszmei hozadéka viszont, hogy elismeri Krisztus *Messias* voltát. Éppen ezért, minden zsidózása ellenére, végső soron nem lép ki a kereszténység köréből. Természetes, hogy mint antitrinitárius nem is foglalozik a Háromság dogmájával. (Ennek kritikáját elvégezte már Servetus, Paleologos, Dávid Ferenc.) Kialakult már a *non adorandus* álláspont is, Vehe felszívta ezeket a hatásokat, mégis különlegesen eredetit alkotott. Jézus természetesen férfítól született ember, nem isteni lény, de az Úr mégis őt küldte el a messiási tiszttel betöltésére: ez azonban nem sikerült neki, halála nem volt váltás az emberiség bűneiért, pap nem is lehetett, mert az csak Aron házából származhatott az ő korában. Krisztus és az apostolok idejében egyeseket üdvözíthetett a benne való hit, ennek elmúltával – ma is – csak a mózesi törvény érvényes. Jézus mint Messias pedig az Atya jobbján ülve, várja újabb elküldését, a földi királyság beteljesedését (Chiliasmus = ezeréves uralom), a jeruzsálemi királyság megvalósulását. Erre a *Jelenések könyve* (Apokalypsis, pl. 121. l.) utal, amely az Újszövetség egyetlen *ihletett* irata, Isten közvetlen prófétai üzenete. Az unitárius eszmevilág más jeles képviselői is részletesen kidolgozták a chiliasmus elméletét, így Karádi Pál temesvári szuperintendens, akinek nagy műve ma is kiadatlanul hever az Országos Széchényi Könyvtárban (109–110. l.) Újólaj hangsúlyoznunk kell Vehének említett előfutáraitól való függését (Sommer Jánost is közéjük kell számítani), bár a zsidózás terén ezek egyáltalán nem tették meg a Vehe követelte lépéseket. Ez utóbbi ugyanis a zsidó törvény aktuális megtartását követelte

(113. l.). Mind a keresztség, mind az Úrvacsora elvetendő. (114–115. l.) Ezeket Jézus is zsidó szokás szerint gyakorolta. Pál apostol a pogányok megváltásával nem mondott semmi újat: a zsidó törvény is hirdeti (a prófétáknál) a föld népeinek megtérését. (116. l.) Krisztus bűntelen életét Glirius is elismeri. Vehe zsidózó tételeinek egy *De regno Christi* c. foglalatja nem egyéb, mint a Mattanjah egyik lefordított fejezete (119. l.). „A Jézus-Messiasnak a *Mattanjah* középpontjába állított jellemzői sajátos kiegyezést (compromise) képviselnek az ótestamentum névtelen és lényegében zsidó nemzeti Messiasa és a hagyományos keresztény teológia Krisztus-fogalma között.” Persze a hagyományos teológiával szemben az Ótestamentumra helyezi a hangsúlyt. Innen áll elő az a különös jelenség, hogy Vehe mind a zsidók, mind a keresztények számára istenkáromló (124. l.). Nem találtam viszont utalást arra, hogy Vehe a zsidó rituále minden követelményét (pl. a *circumcisziót*) előírta volna.

Dán Róbert könyvének VI. fejezete („*The Jewish doctor*” and *Ferenc Dávid*”) lényegében ismert a magyar szakirodalomban, és a Blandrata–Dávid Ferenc-párharc eseményeit tartalmazza. (Itt jegyzem meg, hogy a Blandrata szokott magyar alakváltozatot következetlenül tartom!) Dán Róbert kutatásainak új eredménye itt az, hogy az „olasz doktor” által Erdélybe hívtott Fausto Socinónak a Dávid *innovációját* bizonyítani kívánó tételsorozata (összesen 15 pont) legtöbb helyen a *Mattanjah* eszméiből van összeállítva, s így Dávidot a „zsidózás” hívévé akarja avatni, ami természetesen nem igaz. Könyvünk (138–140. l.) fel is sorolja e tételeket, amelyeket egyébként Biandrata önkényesen egy 16. ponttal toldott meg: „Homo ille Jezus Nazarenus Mariae Josephi uxoris filius ex eiusdem semine Josephi conceptus et natus est; quocunq; tandem ratione factum sit: Credimus eum Messiam illum esse in Veteri Testamento a Deo promissum.” (138. l.) E Dávid Ferenc gondolataként előadott tézis teljességgel Vehe-Gliriusé, Dávid ekkor és haláláig is csak Krisztus *non adorandus* voltát vallotta, zsidózó sohasem volt. Már a kortársak, így Dávid veje, Trausner Lukács és mások tudták, hogy itt hamisítás történt, de a konzervatív unitárius pártnak és a fejedelemnek (Báthory Kristóf) a nagy püspök elítélésére volt szüksége. Mindez Pimát Antal 1961-es könyvéből is kiderül, csak a Vehe-befolyásra nem esik fény. Árukkodó jel az is, hogy Biandrata pártja Dávid Ferenc *német* művével is bizonyítani akarja *innovációját*, noha a püspök csak latinul és magyarul írt. A német mű

Gliriusé, akinek egyébként közömbös volt Dávid Ferenc sorsa, noha a Socinusnak vele folytatott vitáján minden bizonylan részt vett. Legfeljebb a „nem imádandó” tételben voltak közös állásponton. E fejezetet vet egy pillantást Bogáti Fazakas Miklós és Válaszúti György nézeteire is, akiket szintén nem befolyásolt Vehe judaizálása. (145–146. l.) A hazai olvasó azonban mindezt Dán Róbert fentebb említett könyvéből (Humanizmus és reformáció-sorozat) bőven ismerheti.

Vehe-Glirius az 1578. év novemberében érkezett Kolozsvárra, valamivel F. Socino előtt. Az unitárius kollégiumban kapott lektori állást, de már 1579 márciusában a városi tanács felmondott neki, s Lengyelországra kellett távoznia. Rövid erdélyi szereplése is elég volt azonban arra, hogy kibontakoztassa a legradikálisabb antitrinitárius irányt, a judaizálást. Az a hamisított 16 pontos tétel-sorozat, amelyet Biandrata Dávid Ferenc nevében terjesztett, megtette hatását az ultraradikális irányba tájékozódókra (148. l.). Láttuk, hogy ez a lista a *Mattanjah* lényegét fogja át, és Dán Róbert könyvének VII. fejezete („*Matthias Glirius*,” and the genesis of transylvanian sabbatarism) lényegében ennek a tételnek a bizonyítása. Nem mindenki követte végig Glirius „zsidózását” (Bogáti Fazakas vagy Karádi Pál nem), de teljességgel megtette ezt Eössi András, a szombatosok szektájának főrangú alapítója. A jelen monográfia minden kétséget kizáró módon bizonyítja, hogy Eössi énekeskönyvének minden darabja (kiadva az RMKT XVII. sz. V. kötetében) a *Mattanjah* eszméinek átírása vagy inkább szoros fordítása. Ugyanerre a formára megy vissza Eössi-nek az a terjedelmes írása, amely *Az sido hűetön ualok közül kj zakadott ember ellen...* címet visel (id. V. köt. 485–504. l.). Varjas Béla, az énekeskönyv kiadója már tudott a Vehe-Glirius kapcsolatról, de csak későbbi feljegyzésből: a szövegszerű bizonyítást a jelen monográfia végezte el (l. pl. a 158. skk. lapot). Erdekes, hogy Eössi – Glirius nyomán – használja a héber exegézis *psath* és *drash* bizonyítási (értelmezési) módját is: az előbbit *tulajdonképpen*-nel fordítja, a másikat *jegyzés szerint*-tel (értsd: átvitt értelemben, 160. l.). A szombatosok *eskathológiája* is Vehe koncepcióján alapul (164. l.). Emlékezzünk rá, hogy szerint az Apokalypsis az Ujszövetség egyetlen „ihletett” könyve.

Vizsgálat alá veszi Dán Róbert éppen ez utóbbi tárgykörmel (chiliasmus) kapcsolatban Óvári Benedek *Az Christus Jesusnak az isten igaz messiasának országáról ualó rövid tanúság* c. művét is (id. V. köt. 504–513). „Óvári maga nem

volt szombatos, mindamellelt röpirata a *Mattanjah* alapján készült” (165. l.). Az elemzés részletei, természetesen, nem fének el ismertetésünk keretei között. E fejezet végén a szerző röviden áttekinti a szombatoság erdélyi elterjedését és történelmét (171–172. l.) egészen a szektának a náciizmus által történt gyalázatos felszámolásáig (1944). Helyes lett volna, ha a szerző e ponton néhány adatot közöl saját tanulmányából (MIOK Évkönyv 1973–74, 217–229), hiszen a monográfia főként külföld számára készült, s ott minderről nem tudnak semmit. Az utolsó szombatos közösség Bözödújfaluban volt. (Zoványi lexikonának új kiadása is más-más adatokat közöl!)

Glirius lengyelországi tartózkodásának idejéből igen kevés pontos dátummal rendelkezünk. Bizonyos azonban, hogy tevékenyen részt vett a lengyel antitrinitárius mozgalmakban és több művet tett közzé. Dán Róbert egyébként felteszi, hogy Glirius a morva területen élő Paleologus útmutatásával érkezett lengyel földre (174. l.), tehát nem közvetlenül. Az is valószínű, hogy további kapcsolatban maradt az erdélyiekkel, mindenesetre megkapta a *Defensio Francisci Davidis* c. vitairatot (kiadva 1580), s feltehetőleg hozzá intézte Trausner Lukács *Epistola Fratrum Transylvaniorum ad IV. IV. c. levelét. Ez a VIII. fejezet* („Vehe-Glirius and the Polish antitrinitarians”) jó áttekintést ad az igen mozgalmas lengyel ideológiai küzdelmekről. Vehe valószínűleg iratokat is vitt Paleologustól a lengyeleknek, s ezek 1590-től meg is jelentek. Két elveszett *Paleologus-műről is tudunk, egyik Servetus védelmében készült*. (175. l. Itt jegyzem meg, hogy Servetust nem 1554-ben végezték ki, hanem 1553. okt. 27-én.)

Valószínű, hogy Vehe Paleologustól egyenesen Litvániába utazott Simon Budnyhoz, a lengyel antitrinitárius mozgalom legkiemelkedőbb egyéniségéhez (176. l.). Az igen tarka lengyel antitrinitárius mozgalomnak különböző irányzatai voltak, amelyek a Marcin Czechowia által képviselt konzervatív unitárius hitvallástól a radikális zsidózásig terjedtek (176–178.). Egyébként ekkoriban Faustus Socinus is lengyel földön tevékenykedett természetesen konzervatív szellemben, de tudunk antitrinitárius közösségekről, amelyek minden zsidó rituális előírást megtartottak, sőt néhány helyen a *circumcisiót* is gyakorolták. (178. l.)

Glirius 1580-ban részt vett a rakowji zsinaton, s Budny egy 1581. februári leveléből az derül ki, hogy a német reformer az ő házában tartózkodik. Érintkezik zsidó tudós körökkel is, valószínűleg a

karaita Isaac ben Abraham Trokyval (1533? – 1594?), aki egyébként részt vett az antitrinitáriusok vitáiban is. Egy modern egyháztörténész, A. Lubieniecki (*Polonoeutychia*, Lwów 1927) Vehe nevét a lengyel antitrinitáriusok vezetői között sorolja fel Piekarski, Paleologus, Budny, Bieliński és mások társaságában (180. l.) Gliirus legközelebb állt Budny nézeteihez, bár mindenben nem azonosult vele. Budny egyébként sűrűn változtatta még alapvető nézeteit is. (181. l.)

E fejezet legfontosabb része annak tisztázása, hogy az álnév alatt (Theodosius Schimbergius), fiktív nyomdahellyel, Ingolsadt Krakkó helyett) közzétett Sommer-féle *Refutatio scripti Petri Caroli* Vehe kiadványa, s ennek 1582. december 1-én keletkezett bevezető *Epistolája* (l. 247–253. l.) az ő műve. A 185. lapon a dátum (tollhívával, okt. 1). Károlyi Péter Trinitas-védő irata 1571-ben jelent meg (Wittenbert–RMK III. 612), Sommer János már 1572-ben felelt rá (lásd Pirnátinál), de a mű ma csak Vehe kiadása révén ismeretes. Dán Róbert párhuzamos helyekkel bizonyítja, hogy az *Epistola a Mattanjah* eszmemenetét követi (Vehe német stílusa nehézkes, különösen ha Luther bibliájának és egyéb iratainak ragyogó németiségét tartjuk szem előtt. Így szívesen olvassuk az *Epistola* szép latinságát.) Megoldja Dán Róbert az álnév keletkezését is (197. l.). A *Theodosius* pl. nem egyéb, mint a héber *Nataniel* fordítása (=Isten ajándéka). E bevezető levél egyébként olyan életrajzi mozzanatokra is utal, amelyek csak Gliirusra illenek („Haac dum operam darem sanatae linguae Coloniae...”). Az antitrinitárius hittudósok egyéb műveivel is vannak egyezések, pl. a predestináció ellen írt *Declamatiunculával* (239–246. l.) és másokkal is. Az *Epistola* legfőbb törekvése annak bizonyítása, hogy az antitrinitáriusok ellenfelei eretnekek és hitehagyottak („heretics and apostates...”). Nincs minden érdekesség nélkül, hogy az *Epistola* egy odatett félmondatában a szerző a hamis próféták megölését tanácsolja a *Deuteronomium* 13. és 18. részére hivatkozva („Falsum vero prophetam et seductorem interficiendos...” 247. l.), miközben buzdón terjeszti a Servetus érdekében írt röpiratokat. Ilyenkor szoktunk a „korszellem” nyomásáról beszélni! Megtalálható az *Epistola*ban Albo *Ikkarim* c. művének néhány olyan részlete, amelyeknek Vehe készítette latin fordítása elveszett. Ezt Dán Róbert szövegpárhuzamokkal bizonyítja (191. l. – Ez a mű készült Matthia Elia álnév alatt). – E fejezetben kapjuk még az 1583-ban megjelent Vehe-mű, a *Tractatus aliquot* elemzését, amely-

ből a *Tractatus primus*, mint Vehe munkáját, könyvünk közli is (257–269. l.). Innen csak azt a máshol is előforduló gondolatot emelem ki, hogy Krisztusnak a farizeusokkal folytatott éles polémiaja nem tanbeli, hanem erkölcsi volt: kövessétek azt, amit tanítanak, de azt ne, amit cselekszenek. (Pl. 265–266. l.) Ez a *Tractatus primus* több ponton ki is egészíti a *Mattanjah* eszmemenetét. (197–199. l.)

Vehe tanainak befolyása nem korlátozódott Közép-Európára. John Dee, az ismert hermetikus angol író Christian Francken egy iratával együtt 1592 októberében a canterbury érseknek mutatta be a Vehe kiadta *Refutatio*t, sőt a *Tractatus*t is (199. l.). Dee az 1580-as években fordult meg Kelet-Európában.

Kevés további lengyel adat áll rendelkezésünkre nyugtalan szellemű hittudósunk vonatkozásában. 1583 táján megfordulhatott Sziléziában (Boroszló?), 1587-ban Kornis György írja apjának Varsóból, hogy Vehe üdvözlétét küldi Eőssi Andrásnak és Erdődi Andrásnak. Úgy látszik, hogy egy ideig Mikoláj Firley lengyel arisztokrata szolgálatában állt talán iskolamesterként Lublinban vagy környékén. Patrónusa halála (1588. szept.) után, valószínűleg 1589 elején. 159 februárjában Vehe már a nyugat-friziai órgróf fogságában volt.

Könyvünk utolsó fejezete („Loco inhonesto begraven”) Vehe-Gliirus életének utolsó, nem egészen két évet tárgyalja. Valószínűleg hajón hagyta el Danckát 1589 tavaszán, hogy Hollandiába utazzék. Az ún. lengyel *Arianus krónika* szerint „Matthias Vehe-Gliirus... ex Polonia se deinde in inferiorem Germaniam contulit, in Hollandiam primum, deinde Embdam in Phrisiam Orientalem” (204. l.). Itt tarka vallási-ideológiai kép fogadta. Az uralkodó kálvinista confessio mellett Melchior Hoffmann, David Joris, Adam Pastor *dissenter* irányzataival ismerkedhetett meg. A burzsoá nyugat vallási problémái azonban mások voltak, mint a feudális Közép-Európáé. Itt nem keltett érdeklődést a Háromság dogmája, hanem a gondolatszabadság és a szabad akarat kérdéseit, a predestinációt vitatták. Az ellentétek fővonala a kálvinizmuson belül húzódott. Jacobus Arminius, Amsterdamban prédikátora már 1580 tájától hirdette szabadosabb, a szigorú predestinációt vitató *remonstráns* elveit, de ennek tételes megfogalmazására csak 1610-ben került sor (206. l.). Dán Róbert nem utal Max Weber klasszikus tételére, a kapitalizmus és a kálvinizmus ideológia összefüggésére: ez azonban itt nem is feladata. A *Mattanjah* vagy annak egy latinra

fordított részlete („De regno Christi”) minden-
esetre ismert volt a hollandiai szakemberek
számára is. (207. l.)

Vehe, úgy látszik, egy időre német területre,
Marburgba utazott (1589. okt.), de ott a nassau
hatóságok felfigyeltek rá. Ludwig von Hessen
1590 januárjának elején értesítette Edzard kelet-
fríziai örgrófot, hogy Vehe Embdenben tartózkod-
dik, s ott le is tartóztatták mindjárt megérkezése
után, 1590. jan. 18-án. E fogságából megszaba-
dult, egyik forrás szerint szökre, másik szerint a
gróf jóindulatából (212. l.), de Gretzylben újra
letartóztatták. A börtönben kelt hosszú német
nyelvű *Apologija* (271–287. l.). Pörében hivata-
los bonyodalmak keletkeztek a fríziai és a hei-
delbergi hatóságok (egyháztanácsok) között: min-
denik magát tartotta illetékesnek az „eretnek”
elítélésére. Ezek részleteit nem taglalhatjuk; maga
Vehe is azt vélte, hogy a hajdani, Heidelbergben
lefolyt események miatt akarják számadásra
vonni: elvégre megígérte, hogy nem tér vissza
német területre. A gretzlyi egyháztanács Vehe
eretnek nézeteit húsz pontban foglalta össze
(212. l.), ezek jórészt a *Mattanjah*-ból származnak.
Szerzőnk következetes bátorságára mutat, hogy
könyvét nem tagadta meg, noha álnéven (Nataniel
Eliá) írta. A pör hosszas huzavonája némely pon-
ton nem is volt egészen reménytelen Vehe számá-
ra, de gyenge szervezete nem bírta a börtön me-
gpróbáltatásait s 1590. december 21-én meghalt:
mindössze 45 éves lehetett. Bernhardus Eisenius
udvari történetíró tudósít róla gyűlölködő hang-
nemű, plattdeutsch nyelvű feljegyzésében, s leg-
végül megjegyzi: „in loco inhonesto begraven”,
becstelen helyen temették el. Ezt úgy mondták
magyarul: „a temető árkában”.

A monográfiát egy kitűnő *Epilogue c.* össze-
foglalás zárja; ez Vehe-Glirius jelentőségét kör-

vonalazza. Kétségtelen, hogy a XVI. század leg-
jelentékenyebb eszmetörténeti személyiségei
közé tartozott. Képzett humanista, következe-
sen racionális teológus volt. Elment a protestáns
kereszténység végső határvonaláig, és körülbelül
az I–II. század zsidó-kereszténységének állás-
pontját hirdette. (Ezt a tételt több ponton ki-
lehetne egészíteni!) Az elméletileg igen követke-
zetes Vehe kevés gyakorlati érzékkel rendelke-
zett. Sohasem vette észre, hogy a XVI. század
keresztény Európájában tételei jórészt megvaló-
síthatatlanok, s még ekkor elvbarátai is sok pon-
ton ellenemondtak. Hatása mégis jelentős volt.
Dávid Ferencet megerősítette „non adorandus”
álláspontjában; Eössi Andrásnak indítást és anya-
got adott a szombatos tanrendszer kidolgozására;
hatott a lengyel judaizáns szekta gyakorlatára;
széles körben terjesztette az antitrinitárius irato-
kat; predestinatio-ellenes felfogása bizonyára nem
maradt hatás nélkül holland remonstrans körök-
ben. Iratai még a canterbury érsek asztalára is
eljutottak.

Dán Róbert terjedelmes monográfiáját nagyra
értékeljük. Széles távlatú áttekintése a hazai
anyagot kívül főleg német, lengyel és angol forrá-
sokat értékesít pontos, megbízható filológiai akri-
biával: forrásainak interpretációja mintaszerű. Ki
kell emelnünk, hogy minden mástól kapott ada-
tát jelzi és megköszöni, minden megállapításának
előzményeire utal. Ezt akár példaként is említhet-
jük, hiszen manapság nem ritka gyakorlat oly
adatok és gondolatok sajátként való emlegése,
amelyeket már 25 éve megírtak. A Vehe-Glirius-
monográfiát irodalom- és eszmetörténetünk ran-
gos teljesítményei közé sorolhatjuk, s minden
bizonytalannal emelni fogja külföldön is a magyar
tudományosság jó hírnevét.

Bán Imre

GÖRÖMBEI ANDRÁS: A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR IRODALOM 1945–1980

Bp. 1982. Akadémiai K. 443 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 37.)

Görömbei András figyelemre méltó munkára
vállalkozott, midőn irodalomtörténeti korszak-
monográfiában dolgozta fel a csehszlovákiai
magyar irodalom 1945 utáni három és fél évtize-
des fejlődésének történetét. Figyelemre méltó a
vállalkozás már csak azért is, mert e küzdelmek-
ben és eredményekben oly gazdag korszak tudomá-
nyos megismerésére először tett kísérletet a
szakirodalom, és így a Kántor Lajos– és Láng
Gusztáv-féle romániai, illetve a Bori Imre-féle

jugoszláviai magyar irodalomtörténeti áttekintés
után a harmadik jelentősebb magyar nemzetiségi
irodalom kézikönyvszerű összefoglalása is a ren-
delkezésünkre áll. A szlovákiai magyar irodalmat,
sajnos, nem kényeztette el különösebben a tudomá-
nyos figyelem: első (1918–1938-as) korszaká-
ról annak idején Kemény G. Gábor mára teljes-
séggel elfelejtett munkája (*Így tűnt el egy gondo-
lat*. Bp. 1940.), majd Turczel Lajos irodalom- és
művelődéstörténeti összefoglalása (*Két kor mez-*